Mahratta
Multi-Disciplinary Journal
ISSN No- 2581-9879 (Online), 0076-2571 (Print)
www.mahratta.org, editor@mahratta.org

१७ व्या शतकातील गोंधळयांचे योगदान

प्रिया बिजेश कुलकर्णी
रिसर्च स्कॉलर
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

नलिनी अविनाश वाघमारे
टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

सूचनक
शब्द गोंधळी, शाहिर, चौक, घोड, शाहिरजोडी, चाल, वर्षासन, किर्तन, उगम

प्रस्तावना :–

जेव्हा एखादया शतकातील इतिहास हा पुढील अनेक शतकांसाठी मार्गदर्शन करत राहतो तेव्हा तो इतिहास घडविणाऱ्या व्यक्तिबरोबरच समाजातील इतर घटकही कारणीभूत ठरतात. १७ व्या शतकामध्ये छ. शिवाजी महाराजांचे व्यक्तिमत्व त्यांनी स्थापिलेले हिंदवी स्वराज्य व त्यांची अखंड चालत राहीलेली प्रेरणा हा मराठ्यांच्या इतिहासातील एक प्रेरणास्त्रोत बनुन राहीला आहे. शिवरायांचे पार्थ पराक्रम जनमानसापर्यंत आणि तळागाळात जाऊन प्रत्येकाच्या हृदयामध्ये ठसविण्याचे कार्य करणे, हि सामान्य बाब नव्हती. काळाचा विचार करता आणि दळणवळणाच्या दृष्टिकोनातून पाहील्यास हिंदवी स्वराज्याची मशाल घरोघरी पेटविण्यासाठी जर कोणते प्रसारमाध्यम महत्वाचे ठरले असेल तर ते गोंधळी होते. शिवकाळात असणाऱ्या अनेक गोंधळयांनी महाराजांवर पोवाडे स्पून त्यांच्या महान कार्याची माहिती सर्वत्र पसरवली. मुख्य म्हणजे या गोंधळयांनी प्रसंग घडल्यानंतर ताबडतोब आपले शाहिरी काव्य रचून महाराजांचे पराक्रम सर्वत्र पोहोचवले. म्हणूनच गोंधळी व त्यांचे पोवाडे हे या काळातील इतिहासाचे अव्वल साधन ठरते तसेच, त्यांचे काव्य हा प्रत्यक्षदर्शी पुरावा ठरतो. म्हणून या शोधनिबंधामध्ये १७ व्या शतकातील गोंधळयांचे योगदान यावर साधार चर्चा केली जाते.

गोंधळ .

गोंधळ हा शब्द पुल्लिंगी असून त्याचे विविध अर्थ निघतात. तारांबळ, धावाधाव, पळापळ या क्रियांसाठी हा शब्द योग्य ठरतो. त्या बरोबरच हिंदू धर्मातील एक ग्रामीण परंपरा व स्त्री – दैवतांचा धार्मिक विधी या करिता देखील हा शब्द वापरला जातो. गोंधळ घालणाऱ्यांना गोंधळी असे नामाभिधान प्राप्त झालेले आहे. म्हणूनच गोंधळी शब्दाकडे व्यक्तिवाचक व जातीवाचक दृष्टिने पाहीले जाते. [१] गोंधळ घालणे ही एक धार्मिक प्रक्रिया होय. या गोंधळाचा उगम ऋषी जमदग्नी व माता रेणुका यांचा पुत्र परशुराम याने प्रथम केलेली होती. त्यास पहिला गोंधळी मानले जाते. परशुरामांनी आपल्या आईपुढे वादय वाजवून गोंधळ घातलेला होता. हाच गोंधळाचा उगम समजला जातो. कारण रेणुका मातेस म्हणजेच देवीस वाद्याची आवड होती.

२) शिवकालिन गोंधळी–

गोंधळाची सुरवात गीतांमधुन वाद्यांमधून झालेली असल्यामुळे या प्रकारास पुढे शाहिरी काव्य असेही नाव मिळाले. म्हणजेच गोंधळाऐवजी पोवाडे आणि गोंधळयाऐवजी शाहिर हे शब्दप्रयोग पुढे आले. शाहिरी काव्य हे पराक्रमी पुरुषासाठी रचलेले म्हणजेच पोवाडा म्हणूनच पुढे आले. त्याला इंग्रजीमध्ये बशीलल इरश्रश्ररव असे म्हणतात. व महाराष्ट्रात पोवाडा म्हणतात. हे शूरविरांच्या पराक्रमांचे किर्तीकाव्य असते.

२.१) अज्ञानदास गोंधळी–

हा अतिशय महत्वपूर्ण गोंधळी समजला जातो. त्याला 'अग्निदास' असेही म्हणतात. त्याचा सर्वात जुना व प्रसिद्ध पोवाडा म्हणजे अफजलखान वध हा होय. महाराजांच्या समकालिन असलेला हा गोंधळी पुण्यातीलच होता. आणि त्याने मातोश्री जिजाऊंच्या सांगण्यावरुन खान वधानंतर लगेचेच हा पोवाडा रचलेला होता. त्याने हा पोवाडा गाऊन दाखवल्यानंतर छ. शिवाजी महाराजांनी त्यास एक घोडा व एक शेर सोन्याचा तोडा बक्षिस दिलेला होता. हा पोवाडा ३७ चौकांचा (कडव्यांचा) आहे. यासाठीच अज्ञान दासाचा हा पोवाडा प्राथमिक साधनांमध्ये गणला जातो.

२.२) तुलसीदास गोंधळी–

तुलसीदास गोंधळी हे पूणे शहरातील असून त्यांनी तानाजी मालूसरे व कोंढाणा विजयावर पोवाडा रचलेला होता. राजगडावरील पंतोजी काका यांनी या शाहिराकडून हा पोवाडा रचून घेतला होता. त्यास तानाजीचा पोवाडा असेच म्हणले जाते. तुलसीदासाची भाषा साधी, सोपी पण रांगडी

[१] प्र.म. जोशी, आदर्श मराठी शब्दकोश, विदर्भ मराठवाडा बुक कं. पुणे, २०१४ पृष्ठ क्र. २५७

आहे. हा पोवाडा ५५ चौकांचा (कडव्यांचा) आहे. म्हणूनच यास सर्वात मोठा पोवाडा म्हणले जाते.[२] हा पोवाडा गहाळ झालेला होता. पण तो इंग्रज अधिकारी ऑकवर्थ व शाळीग्राम यांनी फार कष्टाने प्राप्त केलेला होता.

२.३) यमाजी गोंधळी–

बाजी पासलकर यांच्यावर पोवाडा रचणारा यमाजी हा गोंधळी होता. तो कदाचित बाजी पासलकरांचा आश्रीत असावा. कारण त्याने पोवाडयाच्या शेवटी असे म्हणले आहे की, सांगेन मदर्याया ख्यात,

बंदा बाजीचा म्हणवितो''

शिवरायांना मनापासून मदत करणारे बाजी पासलकर यांच्यावर रचलेला हा पोवाडा देखील महत्वाचा ठरतो. ज्येष्ठ इतिहासकार राजवाडे यांनी मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने खंड चार यामध्ये असे म्हणले आहे की यमाजीचा हा पोवाडा अस्सल आहे. बाजी पासलकर यांच्याकडे यशवंता नावाची घोडी होती. ती मिळवण्यासाठी आदिलशाहीने त्यांच्यावर आक्रमण केले होते. मात्र घोडी मिळाली नाही पण विजापूरकरांची फार नाचक्की झाली. त्या प्रसंगावर लिहीलेला हा पोवाडा एका वेगळया विषयावरील असल्याचेही राजवाडे म्हणतात. तसेच या पोवाडयात असणाऱ्या घोडीची त्याच्या मालकाची माहिती देखील ग्रंथात मिळते.

३) पेशवेकालीन गोंधळी –

महाराष्ट्रातील पेशव्यांचा कालखंड हा साधारणपणे इ.स. १७०७ ते इ.स. १८१८ हा गणला जातो. या कालखंडात पानीपतच्या लढाईत महत्वाचे स्थान मिळाल्यामुळे पेशवाईचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग पडतात. या काळात मराठयांचा साम्राज्य विस्तार हा दिल्लीपर्यंत झालेला होता. अशा या पेशव्यांच्या कर्तबगारीचे पोवाडे रचून आणि गाऊन पेशव्यांच्या पराक्रमाची गाथा घरोघरी पोहोचविण्याचे काम ज्या शाहिरांना किंवा गोंधळयांनी केले, त्यांच्या योगदानाचा आढावा घेतलेला आहे. शिवकाळात 'गोंधळी' हा शब्द रुजलेला होता तर पेशवेकाळात 'शाहिर' शब्दास महत्व प्राप्त झाले होते. तरीह अनेक लोकांचा उल्लेख गोंधळी असा केला जातो. पेशवेकाळातील प्रसिद्ध गोंधळयांची चर्चा पुढीलप्रमाणे आहे.

३.१) शाहिर मल्हारदास

थोरल्या बाजीरावांच्या काळात पेशवे – दाभाडे संघर्ष गाजलेला होता. उमाबाई दाभाडे यांनी डभईच्या लढाईचा पोवाडा ज्यांच्याकडून रचून घेतला ते शाहिर मल्हारदास होय. अशी कबुली स्वतः शाहिरानेच दिलेली आहे. दाभाडयांचे गाव तळेगाव असल्यामुळे हा पोवाडा तळेगाव येथेच रचलेला असावा. ४७ चौकांचा (कडव्यांचा) हा पोवाडा थोरले बाजीराव व त्र्यंबकराव दाभाडे यांच्या संबंधावर प्रकाश टाकणारा आहे. सरदार दाभाडे यांना गुजरातमध्ये चौथाई दिलेली होती. म्हणूनच पेशवे–दाभाडे संघर्ष सुरु झालेला होता. संघर्षाचे रुपांतर लढाईत झाले. आणि इ.स. १७२९ मध्ये त्र्यंबकराव दाभाडे मरण पावले. या पोवाडयामध्ये शाहिराने शिवकालिन अज्ञानदासाचे अनुकरण केलेल दिसते. या पोवाडयाबाबतची समग्र हकिकत य. न. केळकरांनी दिलेली आहे.

३.२) लहरी मुकुंदा –

पेशवाईतील हे प्रसिद्ध शाहिर की ज्याने नारायणराव पेशव्यांच्या वधावर पोवाडा रचलेला होता. तो लहरी मुकुंदा म्हणून पेशवाईत प्रसिद्ध होता. हा पोवाडा नारायणरावांच्या वधाची संपूर्ण हकिकत देणारा आहे. ३० ऑगस्ट १७७३ रोजी नारायणरावांचा वध झाला. व ताबडतोब राघेबांचा दत्तकपुत्र अमृतराव हा साताऱ्यास पेशवाई मिळवण्यास गेला. याबाबत पोवडयात उल्लेख आहे. वस्त्रे आणावया पाठविले अमृतरावांसी यावरुन असे दिसते की वधानंतर लगेचच एक–दिड महिन्यात ही रचना केली असावी.

३.३) रामा गोंधळी व सगनभाऊ –

साधारण इ.स. १७४८ ते इ.स. १८४० या कालखंडात या शाहिरांची जोडी गाजलेली होती. सगनभाऊ रचना करत तर रामा गोंधळी त्या गात असत म्हणूनच आपल्या प्रत्येक रचनेच्या शेवटी सगनभाऊ हा उल्लेख करीत की भाऊ सगन गुणीजन गाती रामजी चाल गाई नखऱ्याची दुसऱ्या बाजीराव पेशव्यांच्या काळाशी जुळणारा यांचा कालखंड ठरतो.

३.४) उत्तर पेशवाईतील शाहीर –

या काळात रामजोशी अनंत फंदी, होमाणी बाळा, परशुराम प्रभाकर इ. नामवंत शाहीर होऊन गेले. त्यामध्ये रामजोशी हे शाहिर सोलापुरातील ब्राह्मण घराण्यातील होते. त्यांना कविराय आधी मिळाली होती. विद्वान ब्राह्मणाच्या घरात जन्माला येऊन त्यांचा ओढा शाहिरी काव्याकडे होता. त्यांचा सर्वात गाजलेला पोवाडा म्हणजे पेशव्यांचा शुक्रवार वाडा हा होय. अनंत फंदी हा देखील गोंधळी व्यवसाय करणारा शाहीर होत. गोंधळी काव्याबरोबरच ते किर्तनही करत असत. इ.स. १७९५ च्या खडर्याच्या लढाईवर त्यांनी पोवाडा रचलेला होता. होनाजी बाळा हा एक प्रसिद्ध शाहीर होता. त्याचे मुळ आडनाव शिलारखान असे होते. ते नंदगवळी या समाजातील होते. पेशवाईच्या अस्तानंतर होनाजी बाळा बडोदयाच्या आश्रयास गेले. तेथे त्यांना २०० रुपयांचे वर्षासन मिळत होते. घनश्याम सुंदरा श्रीधरा ही यांची प्रसिद्ध रचना होय.

निष्कर्ष

१) शिवकाळातील अज्ञानदास तुलसीदास व यमाजी या गोंधळयांनी पोवाडे रचून महाराष्ट्रात पसरविले होते.

२) पोवाडयांमुळे पराक्रमाची गाथा तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहोचत होती.

३) अज्ञानदासाने आपल्या पोवाडयात वेगळया गडांची नावे दिली आहेत. उदा. कोरलागड, कुबलगड, कुरडूगड इत्यादी.

[२] 'कित्ता– ऑकवर्थ व शंकर तुकाराम शालिग्राम इतिहास प्रसिद्ध पुरुषांचे व स्त्रियांचे पोवाडे, पृष्ठ क्र. २२ ते ६१

४) ग्रामीण भाषा पण अर्थपूर्ण भावना यामधून व्यक्त होत असताना दिसतात.
५) तुलसीदासांनी सिंहगडाचा पोवाडा रचना घोरपडीचा उल्लेख केलेला आहे.
६)यमाचीच्या पोवाडयातून महाराजांच्या बाल सवंगडयांचे वर्णन मिळते.
७) पोवाडांद्वारे छत्रपती शिवाजी महाराजांची व सवंगडयांची पराक्रमाची गाथा पिढयानपिढ्या जिवंत राहिलेली आहे व भविष्यात राहील.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) लोकपरंपराः लोकधारी, शरद व्यवहारे, स्वरुप प्रकाशन, औरंगाबाद, २००२
२) लोकसंस्कृतीची क्षितीजे, रा. चिं. ढेरे, विश्वकर्मा साहित्यालय, पुणे १९७१
३) लोकदैवतांचे विश्व, रा. चिं. ढेरे, पद्मगंधा प्रकाशन, पूणे १९९६
४) लोकसाहित्यः लोकसंस्कृती, विद्या व्यवहारे प्रतिमा प्रकाशन, पूणे २००२
५) लोकसाहित्याचा अंतःप्रवाह, प्रभाकर मांडे, कॉंटिनेंटल प्रकाशन, पुणे, १९७५
६) लौकिक आणि लोकसंस्कृती, रा. चिं. ढेरे, इंद्रायणी साहित्य प्रकाशन, पुणे
७) शक्तिपीठ दर्शन, आबासाहेब आचरेकर, केशव भिकाजी ढवळे, मुंबई १९९०
८) शाहिर खाडिलकर यांचे पोवाडे व इतर शाहिरी कवन, द्वितीय खंड, पांडुरंग दत्तात्रय खाडिलकर, मधुकर पांडुरंग खाडिलकर, चंद्रभुषण प्रकाशन, मुंबई, १९६८
९) रेणुका तंत्रम्, श्री पितांबरा पीठ, संस्कृत परिषद, उषाताई श्रीपाद जोशी, यवतमाळ, १९७२
१०) ऊींर्श्रीीरश्र ळपींशसीरींळेप ळप खपवळर, ी. र्डीलीरारपूरा, ीलिश्रळीहळपस र्हेीश छश्ु ऊशश्रहळ १९७९